

ПЕРШИЙ ПОВНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД «ТРЕНОСУ» МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО

Смотрицький М. Тренос, або Плач Єдиної Святої Помісної Апостольської Східної Церкви з поясненням догматів віри, початково з грецької на слов'янську, а тепер зі слов'янської на польську перекладений Теофілом Ортологом, тієї ж Святої Східної Церкви сином, у Вільні року Божого 1610. / Мелетій Смотрицький; пер. із старопольської, слов. та передм Р. Радишевського. — К. : Талком, 2015. — 560 с.

Минулого року в українському культурному житті сталася значна подія – з ініціативи доктора філологічних наук, професора, завідувача кафедри полоністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, члена Польської академії знань, члена-кореспондента Національної академії наук України Ростислава Радишевського вийшов перший повний український переклад «Треносу» Мелетія Смотрицького, визначної пам'ятки ранньобарокової племічної літератури. Це з естетичним смаком оформлений і ошатно виданий фоліант на 560 сторінок у твердій обкладинці, жовтого кольору.

Видання змістовно й візуально привабливе. На обкладинці вміщено портрет Мелетія Смотрицького роботи мистця Семена Панпушина з колекції Високопреосвященного митрополита Львівського та Сокальського Української Православної Церкви Київського Патріархату Димитрія Рудюка, з другого боку обкладинки, на розвороті на початку і наприкінці книги опубліковано мапу Єрусалима 1613 року. Шмуц-титули кожного із десяти розділів прикрашають гравюри Народного художника України Миколи Стратілата. Усередині книги також опубліковано 2 фотокопії віленського видання «Треносу» 1610 року. Книга вийшла за благословенням Святійшого Патріарха Київського та всієї Руси-України Філарета.

Видання двомовне: воно містить польський текст, адаптований до вимог сучасного правопису, український переклад, передмову,

словник найбільш уживаних імен, термінів та географічних назв (тобто іменний, предметний і географічний покажчики), відомості про цитованих авторів. Звісно, таке видання не під силу одній людині, то ж варто назвати імена осіб, задіяних при підготовці книги. Загальне рецензування і консультативна допомога – митрополита Львівського та Сокальського Української Православної Церкви Київського Патріархату, доктора церковно-історичних наук, професора, академіка Вищої освіти України Димитрія Рудюка; загальне рецензування і відповідальність за художнє оформлення – доктора філософії, доктора мистецтвознавства, професора, академії Вищої освіти України Дмитра Степовика. Висловлено подяку св.пам'яті доктору філологічних наук, професору Володимирі Кречотню за редагування української версії фрагментів перших двох розділів. Редактор польського тексту – доктор гуманітарних наук, професор Артур Брацкі; редактори латинського тексту – доктор філософських наук, професор Володимир Литвинов, доктор філологічних наук, професор Ольга Циганок; редактор грецького тексту – доктор філологічних наук, професор Леся Звонська; редактори українського тексту – кандидати філологічних наук Світлана Сухарева і Наталія Сидяченко, молоді науковці Ольга Вознюк, Наталія Ольшевська; богословська редакція україномовного перекладу – отця Костянтина Лозінського; коректори – Андрій Піскун, Катя Строганової; верстка – Володимира Жигуна; набір – Інни Нібак. Авторський проект, переклад із ставропольської, словник та передмова – професора Ростислава Радішевського. Книга вийшла у київському видавництві «Талком», наклад – 500 примірників.

Як відомо, «Тренос» («*θρηνοσ* to jest Lament jedynej św.Powszechniej Apostolskiej Wschodniej Cerkwi, z objaśnieniem Dogmatów Wiary Pierwej z Greckiego na Słowiański, a teraz z Słowiańskiego na Polski przełożony przez Theophila Ortologa, teŹże świętej Wschodniej Cerkwi Syna w Wilnie Roku Pańskiego 1610» – «Тренос, або плач Єдиної Святої Помісної Апостольської Східної Церкви з поясненням догматів віри, початково з грецької на слов'янську, а тепер зі слов'янської на польську перекладений Теофілом Ортологом, тієї ж Святої Східної Церкви сином, у Вільні року Божого 1610») є найвизначнішим твором Мелетія Смотрицького, виданий під псевдонімом Теофіл Ортолог. Це емоційна реакція на віленський погром 1609 р., коли з наказу

Іпатія Потія і за підтримкою уряду Речі Посполитої у православної віленської громади було відібрано монастир і церкви.

Твір має характер барокової ліричної медитації, сповненої високого патріотичного пафосу, пройнятої гострим болем за кривди вітчизни і гнівом до зрадливих співвітчизників. Творові надано форми «плачу» – специфічного для бароко жанру, що характеризується глибокою архаїкою і незвичайним емоційним напруженням. Плачі, лементи, треноси, багаті на риторичні фігури, були дуже поширені в добу ренесансу і бароко, зокрема у польській літературі: «Lament chłopski», «Lament Świętokrzyski», «Treny» Яна Кохановського, «Żale nadrobne... Jana Kochanowskiego» Себастьяна Кленовича, «Lament utrapionej matki, Korony Polskiej, już już konającej, na synu wygodne, złośliwe inie dbające na Rodzicielkę swoją» Шимона Старовольського. У Мелетія Смотрицького – плач православної церкви, персоніфікованої в символічному образі Матері, плач, звернений до невдячних дітей.

Такий образ Матері-Церкви уже зустрічався в Герасима Смотрицького і Клірика Острозького. Але в «Треносі» він переростає у високий поетичний символ, стає головним естетичним ядром твору. Створюючи цей символ, Мелетій Смотрицький використав поетику і ритміку народних голосінь, вклавши у них не лише ліричні ноти, а й полемічні і навіть теологічні.

У передмові до «Треносу» проф. Ростислав Радишевський змальовує широку картину православно-католицького протистояння XVI-XVII ст., вказує на виникнення української полемічної літератури, простежує рецепцію твору в українському і польському літературознавстві, порівнює його з іншими текстами українсько-польського пограниччя, де з'являється персоніфікований образ Матері-Церкви (Герасима Смотрицького, Клірика Острозького, Яна-Дмитра Соліковського, Яна Юрковського, Шимона Старовольського та ін.). Багато місця в передмові присвячено риторичній природі «Треносу», проаналізовано щедрий арсенал мовно-виражальних засобів, специфіку форми речитативу-плачу, де, відповідно до поетики бароко найчастіше використовуються анафора, епіфора, синтаксичні конструкції, що наближають твір до поезії («це поема, яка написана прозою», – каже Юзеф Третьак). Цікавою є паралель дослідника між прозопопеїчними прийомами «Старого

Завіту» і «Треносу». У творі, на думку вченого, відчутні алгоритми народної культури, середньовічного карнавалу, розчиненого у багатовимірній метафоричній гамі. «Використовуючи елементи барокової «гри», – пише автор передмови, – Мелетій Смотрицький дотримувався риторичних засад автора – священика і митця. З цієї полемічної оповіді логічно випливають наявні у творі есхатологічні концепти нагороди і покарання» (с.16). Передмова завершується тезою: «Письменник своїм «Треносом» хотів урятувати свою вітчизну і народ руський від роздвоєння».

У першому розділі «Треносу», написаному у ритмі голосінь, Мелетій Смотрицький прагне увиразнити провідний мотив голо-сіння матері, яка докоряє недобрим дітям, що її покинули, бо колись вона була витончена, «гарна і мила, принадна, як уранішня зоря вдосвіта, красна, як місяць, чарівна, як сонце», а тепер сини і дочки залишили її, згордували нею, плоть її «отруйними жалами жалять». Привертає увагу семіотика одягу у творі. Звісно, одяг людини відповідає її місцю і позиції у соціумі, зміна ж одягу або втрата його свідчать про руйнацію особистості, бо голе тіло асеміотичне і свідчить лише про фізичний статус, а не духовний. Це добре розуміє перекладач, коли перекладає: «Бо роздягли мене з шат моїх і нагою з дому мого вигнали; обняли оздобу тіла мого і голови моєї окрасу забрали»). Другий розділ – це «нагадування» Східної Церкви синові (Потієві), що її покинув разом із іншими і порушив ціннісну систематику світу («Підведи очі свої на зболілу матір твою і поглядом милостивим зволь ще хоч раз спокійно порозмовляти зі мною, бо ж не для того я прийшла до тебе, щоб тебе карати, а для того, щоб навчити...»). Третій починається запитаннями Церкви-Матері до того ж сина, який втратив духовну ціннісну орієнтацію і користується принципом вигоди: «Звідки така велика твої волі пиха опанувала твоє серце і серця твоїх співпастирів...»; «Звідки така страшна непокора...»; «Звідки взялася така надзвичайна сміливість огидної легковажності, що ваш розум поневолила?».

Всі дальші «трактати», як їх автор називає, – це ремствування тієї ж Матері, яка переживає нерозв'язний на даному етапі конфлікт між необхідністю і неможливістю її здійснити. Для неї світ набуває значення лише завдяки екзистенції, пережитої

«трагедії буття», що призводить, як підкреслив проф. Ростислав Радишевський, до елементів есхатології («Нещасна ж я мати! Що я такого вчинила? За що страшні переслідування від власних своїх синів терплю? Що я достойного смерті вчинила? За що в здоров'ї своїм не почуваюсь у безпеці»). Вона виказує синові, «відлученій овечці», щоб він підвів голову і «веселим оком» глянув на «зболілу матір», спокійно порозмовляв з нею, зжалувався над «безмірним плачем, жалем, боєм і муками» її («Втіш мене, пробі, прошу тебе, сину, втіш у цій моїй муці! Бо ж я тебе з малих літ твоїх утішати не переставала! Утри сльози з очей моїх, опам'ятавшись і навернувшись»). Вдало переданий автором і перекладачем душевний дисонанс матері у його протиставленні до очікуваного консонансу, наснажений народнопісенними символами, є характерним художнім прийомом автора. Після цього йде виклад правдивої, православної віри устами тої ж Матері, у першій частині якого вміщено трактат про сучасний Римський Костел, а в другій – про Святу Східну Церкву, яка підвладна хресту, тут також мовиться про дванадцять відступництв, які супротивники безпідставно їй приписують.

Відкриває книгу присвята меценатові кн. Михайлу Вишневецькому (на той час старості овруцькому), з образком герба Корибутів-Вишневецьких і коротким віршем на цей герб. Автор вдало переклав ці панегіричні рядки, і повноцінність перекладу якраз полягає в адекватній передачі змісту і форми першотексту (дотриманні силабічної системи, 13-складника, всі рядки мають однакову довжину з цезурою посередині кожного, збережено дворядкові строфи, фонетичні, морфологічні та синтаксичні особливості).

В оригіналі:

«Na herb starodawny

Jaśnie Oświeconych Książąt Ich Mości

Wiśniowieckich

Herb z inicjałami: Michał Korybut Książę Wiśniowiecki

Świeci Miesiąc na niebie wesoły z Gwiazdami,

Tam cni Korybutowie dzielnymi sprawami

Słyną na wszystkie okrąg szerokiego świata,
Ich sławy nie zagładzą i najdłuższe lata.
Sławy, której nabyli zacni ich Przodkowie
i w niej teraz dziedziczą mężni Potomkowie.
Ich wzorem służąc miłej Ojczyźnie statecznie,
dla niej ważąc majątność i zdrowie bezpiecznie.
Za drogi klejnot Wiarę Ojczystą chowają,
A na znak pewny tego Krzyże w herbie mają.

Jaśnie Oświeconemu
Panu, Jego Mości Panu
Michaelowi Korybutowi Książęciu
Wiśniowieckiemu, Staroście Owruckiemu,
etc., etc. Panu,
Panu swemu Miłościwemu
Theophil Ortolog Z. D. Z.»

У перекладі:

«На стародавній герб

ясновельможних князів
Вишневецьких
Герб з ініціалами: М[іхал] К[орибут], князь В[ишневецький]

Світить місяць на небі разом із зірками,
Так благородні Корибути добрими ділами
Виблискують повсюди у широкім світі,
їхня слава не зникне у найтяжчі миті.
Слава, яку здобули їх достойні предки
І яку сповідують мужні їх нащадки.
Надалі служать милій вітчизні stateчно,
Їй віддають маєтки і здоров'я безпечно.
Як дорогий клейнод, Рідну Віру плекають,
За найвищий знак цього хрести в гербі мають.
Ясновельможному
Вашої Милості Панові

Міхалові Корибуту, князю Вишневецькому,
Овруцькому Старості,
Милостивому своєму Панові
Теофіл Ортолог Z. D. Z.»

Автор підкреслює відданість цього роду православній вірі як формі пізнання і найвищій моральній цінності, висловлює надію, що й надалі представники його славитимуть Батьківщину у відважних і звитяжних трудах («...Радіє у теперішній скруті своїй Свята Східна Церква, негараздами оточена. Радіють усі вірні її сини і звеселяють вельми невтомно просять усякого добра подателя і примножувача про те, щоб чим далі, тим більше Ваша Княжа Милість Духа поради, Духа мудрості, Духа мужності, Духа смирення своїх додавав; щоб, утвердившись до кінця у прийнятій у Христі, пізнаній і возлюбленій істині, тут, на землі, на довгі віки з честі й слави сплетений вінок нащадкам залишити, і там вінець життя спільно з обраними»).

Далі вміщено передмову до читача, де пояснено мотиви і завдання книги: автор хоче переконати читача, спираючись на церковні авторитети, що опоненти «намагаються затьмарити туманами різноманітних, дивним чином для зведення душ людських та пригнічення й оббріхування невинної, невинного Агнця Святої Східної Церкви», але Східна Церква правдива і її треба шанувати, бо важливо для кожної людини пізнати істинну, а не вигадану Церкву, єдину Небесного Нареченого чисту та непорочну Невісту». Критикує вчинок безіменних авторів, які видрукували документи, «сповнені якоїсь дивної і нечуваної безсоромності, під іменем якогось Наливайка, а також «Реляції, або Слухання справ, які року 1609-го діялися у Вільні». У цих документах і публікаціях багато вигадок і наклепів, що вводять людину в оману; «безіменні автори перейшли межу, знехтували повністю страх Божий, вроджену чесноту та людський сором». Перекладач розуміє, що автор оцінює стан речей з позиції християнської справедливості, її моральних норм, тому адекватно передає його здивування, як це земля ще не зжерла наклепника живого, коли він писав свої «грубі і брехливі вигадки» («О безбожний та безмірно безсоромний чоловіче! Як ти не боявся, щоб тебе земля живцем у той час, коли ти такі явні й грубі брехливі наклепи ви-

---

гадував і писав, як Дафана й Авірона, не поглинула?»). Зміст уявлень автора про моральну справедливість стихійно-психологічний, сформований народною культурною традицією.

Твір, як ми уже сказали, має характер народного голосіння. На думку Олександра Потебні, голосіння виникли з прадавніх заговлянь на основі віри в магічну дію слова, що може повернути душу зі світу мертвих, «розбудити» покійника (за зовнішньою подібністю мертвого зі сплячим), вони ґрунтувались на анімістичних уявленнях праслов'ян у здатність душі чути і бачити все, що відбувається у світі живих. Федір Колесса зазначав, що у минулому призначення плачів було в тому, щоб голосим співом та криком відганяти від померлого злу силу, яка начебто зазіхає на його душу; та задобрити покійника через те, що не могли вернути його до життя, щоб він у своєму загробному житті сприяв живим родичам, а не шкодив. Цим дослідник пояснює обрядову обов'язковість голосінь. Для матері, Східної Церкви, втрачені сини ніби теж переходять у ранг «небіжчиків», хоча вона і намагається їх повернути з «того світу».

В оригіналі:

«Niestetyż mnie nędznej, niestetyż nieszczęsnej. Ach ze wszec̨h stron z dóbr złupionej, niestetyż na świec̨ką ciała mego hańbę z szat zwleczonej, biada mi nieznośnymi brzemiony obciążonej. Ręce w okowach, jarzmo na szyi, pęta na nogach, łańcuch na biodrach, miecz nad głową obojętny, woda pod nogami głęboka, ogień po stronach nieugaszony, zewsząd wołania, zewsząd strach, zewsząd prześladowania. Biada w mieścicach i we wsiach, biada w polach i dąbrowach, biada w górach i przepaściach ziemi. Nie masz żadnego miejsca spokojnego, ani pomieszkania bezpiecznego. Dzień w boleściach i ranach, noc w stękanii i wzdychaniu. Lato znojne ku zemdleniu, zima mroźna ku śmierci. Mizernie bowiem nagość cierpię i aż na śmierć prześladowana bywam. Przedtem śliczna i bogata, teraz zeszepecona i uboga. Niegdy[ś] Królowa wszystkiemu światu ulubiona, teraz od wszystkich wzgardzona i strapiona.

Sam[e] do mnie co żywo wszelkie narody, wszyscy obywatele ziemscy przystąpcie, posłuchajcie głosu mego, a poznacie, com

---

---

była przed laty i zadziwujcie się. Naśmiewiskiem teraz światu jestem, a przedtem ludziom i światu po dziwienie».

У перекладі:

«Горе мені, злиденній, ой горе, нещасній, звідусіль у багатствах моїх пограбованій, ой горе, на ганьбу тіла мого перед світом із шат роздягненій! Біда мені, нестерпними тягарями обтяженій! Руки в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на стегнах, меч над головою двосічний, вода під ногами глибока, вогонь з боків негасимий, звідусіль волання, звідусіль страх, звідусіль переслідування. Біда в містах і в селах, біда в полях і дібровах, біда в горах і в земних безоднях. Немає жодного місця спокійного ані житла безпечного. День у болістях і ранах, ніч у стогнанні й зітханні. Улітку спека до млості, взимку мороз до смерті: бо ж гола-голісінька й аж на смерть гнана буваю. Колись гарна й багата, тепер споганіла й убога. Колись цариця, всьому світові любя, тепер усіма спотворена та опечалена.

Приступіть до мене, усі живі, всі народи, всі жителі землі! Послухайте голосіння мого і дізнайтеся, якою я була колись, і подивуйтеся. Посміховищем тепер світові стала, а колись була дивом дивним і людям, і ангелам».

За принципом текст «Треносу» можна класифікувати як голосіння матері за втраченими синами і руйнацію родових цінностей як важливого чинника боротьби зі злом. Голосючи, вона висловлює жаль з приводу втрати синів («Витончена я була перед усіма, гарна і мила, принадна, як уранішня зоря вдосвіта, красна, як місяць, чарівна, як сонце, одиначка у матері своєї, вибрана у батьківській моєї, єдина чиста голубиця непорочна, ані жодного шраму чи зморшки або чогось такого не маю»). Перекладач дослівно передає ключові слова тексту на означення смутку матері через втрату синів, що характерно для похоронних плачів: «Olej wylany – imię moje, studnia wód żywych – nazwisko... Działkim rodziła i wychowała, a te się mię wyrzekły; i zostali mi się naśmiewiskiem i urąganiem. Ab[1]owiem zwlekli mię z szat moich i nago mię z

---

---

domu mego wygnali; odjęli ozdobę ciała mego i głowy mej wdzięczność wzięli. Co większa, dniem i nocą starają się o biedną duszę moją i o zgubie mojej ustawicznie myślą». У перекладі: «Олія розлита – ім'я моє; криниця води живої – ймення... Дітей народила і зростила, а вони зреклися мене, стали мені посміховиськом і глумом. Бо роздягли мене з шат моїх і нагою з дому мого вигнали: одняли оздобу тіла мого і голови моєї окрасу забрали. Що більше! Удень і вночі зазіхають на бідну душу мою і про згубу мою постійно мислять».

Текст поеми насичений усталеними словесними формулами і традиційними звертаннями («Приступіть до мене, усі живі...»; «Послухайте і зважте, де є більість, подібна до болісті моєї?»; «Слухайте жалісної моєї розповіді, всі народи, слухайте всі, хто живе в цілому світі!»; метафорами (сини «плоть мою отруйними жалами жалять»; «тяжко мені воістину з тим непокірним потомством, із тим отруйним зміїним кодром, тяжко!»; «о люди гріха, сини погібелі, ви, які противитесь Богові і возноситеся над усім, що зовуть Богом»). Часто метафоричні комплекси мають характер градації, яка здатна особливо сильно впливати на почуття. В оригіналі: «Kapłani moi olśnęli, Pasterze moi (nie chcąc widzieć, że o dusze idzie) oniemieli; Starcy moi zgłupieli, Młodzieńcy moi zdziczeli, Córki moje na wszeteczność się udały, i wszyscy jednym zamysłem Boga i prawdy jego zaniedbawszy, na duszę się moją przysięgli». Ці якості художньої мови і чинники експресивної виразності збережено і в перекладі: «Священиків моїх осліпило, пастирі мої (не бажаючи знати, що про душу йдеться) оніміли, старці мої одуріли, молодь моя здичавіла, дочки мої до розпусти вдалися. І всі одним помислом, Бога і правду Його занедбавши, на душу мою заповзялися».

У «Треносі» Мелетій Смотрицький створив величний, чистий образ матері-церкви, що тотожний образу матері-батьківщини. Жодному з почуттів не приділено стільки уваги у філософії, психології, соціології, педагогіці, як любові матері до синів. У художній літературі взагалі і в поемі Мелетія Смотрицького зокрема це провідна тема, яка є «віссю» усіх нанизаних на неї картин. Духовна близькість любові матері до синів передана як мислена присутність, як такі стосунки, коли матір спрямовує свої помисли і вчинки до дітей і оцінює свої вчинки відповідно до їх погля-

дів. Але діти скривдили матір-церкву («Дітей породила і виховала, а вони мене зреклися і стали причиною занепаду»). Діти, що покинули напризволяще матір, – українські та білоруські аристократи. Автор подає довгий перелік цих окатоличених та ополячених магнатсько-шляхетських родів. Ще з більшим гнівом Мати-церква звинувачує в ренегатстві тих своїх синів, які мали бути її безпосередніми помічниками – колишніх православних єпископів, що перекинулися в уніатство. Цей внутрішньо психологічний конфлікт, породжений амбівалентними прагненнями, який у контексті теорії психоаналізу Зигмунда Фрейда можна трактувати як суперечність між Воно і Над-Я, перекладач передав доволі точно.

В оригіналі:

«Gdzie teraz nieoszacowany kamuszek, jako lampa lśniąca się *Carbuncidus*, którego ja między innymi perłami, jako słońce między gwiazdami, w Koronie głowy mej nosiła. Dom Książąt Ostrogskich, który blaskiem światłości starożytnej wiary swojej przed innymi świecił. Gdzie i insze drogie i równie nieoszacowane teź Korony kamyki, zacne Ruskich Książąt domy, nieocenione Szafiry i bezcenne Diamenty, Książęta Słuccy, Zasławscy, Zbarascy, Wiśniowieccy, Sanguszkowie, Czartoryscy, Prońscy, Rużeńscy, Sotomiereccy, Hołowczyńscy, Kroszyńscy, Masalscy, Horscy, Sokolińscy, Łukomscy, Puzynowie i inne bez liczby, których pojedynkiem wyliczać rzecz by długa była.

Gdzie przy tych i długie nieoszacowane moje klejnoty?»

У перекладі:

«Де тепер неоціненний той камінчик, той Карбункул, що сяяв, наче світильник, який я між іншими перлами, наче сонце поміж зорями, в короні голови моєї носила – дім князів Острозьких, який блиском світлості давньої віри своєї над усіма іншими світив? Де й інші дорогі й однаково неоціненні тієї ж корони камінчики – достойні руських князів роди, неоціненні сапфіри і безцінні діа-

---

манти – князі Слуцькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Сангуш-ки, Чорторийські, Пронські, Руженські, Соломерецькі, Головчинські, Крошинські, Масальські, Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини та інших без ліку, що їх поодинці перераховувати було б справою довгою?

Де при тих й інші неоціненні мої клейноди?»

Що таке зрада? Вона пов'язана з утвердженням відносності, тимчасовості й ситуативності деяких цінностей, які в суспільстві розуміють як вічні. Найзагальніше беручи, зрада є вчинком, який руйнує бажаний порядок. У грецькій міфології богиня зради (Апата) була донькою Ночі (Нікс). У «Божественій комедії» на самому дні Пекла (у дев'ятому колі) Данте розташував, як найбільших грішників, Юду – зрадника божого порядку та Брута і Кассія – убивць Юлія Цезаря, збурювачів людського порядку. Поняття зради й відступництва є частиною людської культури. Але зрада ніколи не є абсолютом, вона не має статусу абсолюту, вимагає і осуду, і розуміння. З'являється вона неодмінно в тіні світлих і темних сторін людського життя – радості, дружби, любові, милосердя, страху, гніву, суперечки, брехні, помсти, гордості, заздрості. А тому разом із Юдиною великою Зрадою народжувалася в християнській культурі відвага і бажання захищати в умовах православно-католицького протистояння XVI- XVII століть православну церкву, що й робили українські полемісти Герасим Смотрицький, Клірик Острозький, Василь Суразький, Іван Вишенський, Стефан Зизаній, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Касіян Сакович, Захарія Копистенський та інші. У міру того, як українці ставали суб'єктом історії, набувало особливої актуальності питання про відданість православної церкві. Експансія Московської держави і Речі Посполитої на українські землі призвела до того, що витворені в уяві образи гармонійного життя з сусідами і міжконфесійного миру розвивалися і навіть перетворювалися у протилежність; важливо було задуматися про моральність поведінки деяких окатоличених давніх князівських родин. Йшлося не тільки про межі довіри до різних ідеологій, а й до самого себе. Йшлося про поділи всередині особистості. Так з'явилася проблема про залежність між зрадою і релігійно-духовним руйнуванням особистості.

В оригіналі:

«Rodowite (mówię) sławne, wielkomyślne, silne i dawne, po wszem świecie w dobrej sławie, potężności i męstwie słynącego narodu Rosiejskiego domy, Chodkiewiczowie, Hlebowiczowie, Kiszkwowie, Sapiehowie, Dorohostajscy, Woynowie, Wołowiczowie, Zienowiczowie, Pacowie, Chaleccy, Tyszkiewiczowie, Korsakowie, Chrebrowiczowie, Tryzny, Hornostajowie, Bokijowie, Myszkowie, Hiscy, Simaszkwowie, Sulewiczowie, Jarmolińscy, Czotańscy, Kalinowscy, Kyrdejowie, Zahorowscy, Meleszkowie, Bohotynowie, Pawłowiczowie, Sosnowscy, Skuminowie, Pocijowie i drugie...

A toliście mię, złoczyńcy, z tak ozdobnej szaty mojej złupili i nad nędznym ciałem moim z któregoście wszyscy wyszli, naśmiewiskiem i urąganiem się pastwicie. Aleć przeklęty wszelki, który nad wzgardę nagość Matki swej odkrywa, przeklęci i wy, którzy się z nagości mej naśmiewacie i cieszyacie».

У перекладі:

«Родовиті (кажу), славні, відважні, дужі й давні, по всьому світі в добрій славі, могутності та мужності знаного народу руського дому — Ходкевичі, Глібовичі, Кішки, Сапіги, Дорогостайські, Войни, Воловичі, Зіновичі, Паці, Халецькі, Тишкевичі, Корсаки, Хребтовичі, Тризни, Горностаї, Бокії, Мишки, Гойські, Семашки, Гулевичі, Яромолінські, Чолганські, Калиновські, Кирдеї, Загоровські, Мелешки, Боговитини, Павловичі, Сосновські, Скумини, Потії та інші...

Чи ж не ви, злочинці, з мене цю вишукану ризу скинули і над бідним тілом моїм, з якого всі ви вийшли, з насміхом і глумом знущаетесь? Але ж проклятий всяк, хто на наругу наготу матері своєї відкриває. Прокляті й ви, які з нагоди моєї насміхаєтесь і тішитеся».

Перелічені прізвища виходять за межі номіналізму. Це не просто знаки, вони сформували принципи, які призвели до не-

---

тотожності і пристосовництва, породили найреакційніших представників народу. Михайло Грушевський писав: автор «Треносу» очевидно за ренегата «має на гадці Потія і властиво до Потія як головного автора всього розділу і замішання і передусім звернена вся полемічна частина сеї книги і всі поклики і благання до повороту прямиославної церкви» (Грушевський М. М. Смотрицький та його «Тренос» // Грушевський М. Історія української літератури: В 6-и т. – К.: Либідь, 1995. – Т. V. – Кн. 2. – С. 280). Мелетій Смотрицький у ключі карнавальних форм народного сміху змальовує яскравий образ особистості, яка деградувала і порушила систему християнських цінностей і етичних норм, він змушує цю особистість «саморозкриватися» у просторому покайному монолозі. Монолог насичений краплинами «мудрості» народної стихії: у ньому багато діалектів, приповідок, прислів'їв, фарсових метафор і порівнянь, напр.: «У житті ви корчмарі й купці, в звичаях – лежебоки, в розмовах – неuki, в поведінці – лиси облудні, а в одязі – вовки хижі».

За карнавальним зображенням блазнювання героя і його «однотумців» стоять реальні події. У грудні 1595 року Потій разом із луцьким владикою Кирилом Терлецьким прибув до Рима із заявою про згоду на унію від імені митрополита Михайла Рагози та його єпископів. Папа Климент VIII влаштував їм урочистий прийом, на якому було офіційно проголошено унію православної церкви Речі Посполитої з римо-католицькою. При цьому папа дав гарантії, що таїнства східної церкви, її обряди і звичаї залишаться незмінними. Потію вдалося переконати майже всіх владик (крім львівського і перемишльського) і самого митрополита, незважаючи на опір і протести супротивників, підтвердити на загальноцерковному соборі унію, укладену в Римі. Цей собор відбувся 6 жовтня 1596 року. На ньому митрополит Михайло Рагоза і п'ятеро із семи єпископів урочисто проголосили унію православної церкви і з римо-католицькою. Проте ситуація після цього не поліпшилася, а ускладнилася. Князь Василь-Костянтин Острозький разом з двома владиками, котрі не прийняли з'єднання, того ж дня зібрав інший синод, на який прибуло численне православне духовництво й шляхта. Вони оголосили про відмову прийняти унію і висловили прохання до короля Сигізмунда Августа III скасувати рішення уніатського собору. Розгніваний Іпатій Потій відтоді відкрито виступає на захист уніатської церкви.

Розгнівана мати кидає зрадникам: «О єпископи! О сини, які отцем і матір'ю погордували! Дітки, в палацах королівських народжені й виховані, а тепер корчмами і фальшами добровільно спокушені! Доки сном лінощів спати будете, доки полуду байдужість недбальства з очей сердець ваших не зітрете? Прийдіть до вод чотириточних євангельських потоків і обмийте болото простоти розуму вашого». І далі: «Ті тепер учителі, яких до пожадливоростей своїх пристосували собі сини мої, бо вуха їм сверблять, і вони свід правди слух відвернули, до неправди схилилися; вони, люди хворого розуму і сумнівної авіри, люблячи самих себе, світ, славу, багатства, розкоші більше, ніж Бога».

В оригіналі:

«Synowie i Córki moje, którem rodziła i wychowała, opuściwszy mię, szły za tą, która [n]imi nie bolała, aby się z zbytkiem tłustości jej nasycili. Kapłani moi olśnęli³, Pasterze moi (nie chcąc widzieć, że o dusze idzie) oniemieli; Starcy moi zgłupieli, Młodzieńcy moi zdziczeli, Córki moje na wszeteczność się udały, i wszyscy jednym zamysłem Boga i prawdy jego zaniebawszy, na duszę się moją przysięgli...

Miasto miłości uwłaczają mi, a dobroć moją złościami oddają i nienawiścią miłość mi moją nagradzają. Położyli mi miasto kosztownych szat moich zbutwiałe płaty, i stałam się im w przysłowie...

Zewsząd sieci, wszędzie padoły, zewsząd zaraźliwe żądła. Owdzie wilcy drapieżni, a tam lwy ryczące. Zowąd smoczy jadowici, a stąd Bazyli[sz]kisrogie. Nie [z]najduję, którądy się obrócę, nie wiem, gdzie się mam udać, do kogo głowę moją skłonię, komu mię w obronę podam.

Nie jest li to, o niebo i ziemia, nowa boleść i niesłychany żal, zem syny rodziła, a wychowała, a oni się mię wyrzekli».

У перекладі:

«Сини і дочки мої, яких породила і зростила, зоставивши мене, пішли за тією, яка ними не боліла, щоб сповна насититися її дорідністю. Священиків моїх осліпило, пастирі мої (не бажаючи знати, що про душу йдеться) оні-

---

міли, старці мої одуріли, молодь моя здичавіла, дочки мої до розпусти вдались. І всі одним помислом, Бога і правду Його занедбавши, на душу мою заповзялися...

Замість любити мене — паплюжать, і добро моє злом мені віддають, і ненавистю за любов мою віддячують. Дали мені замість коштовних шат моїх зітліле лахміття. І стала я їм кісткою поперек горла...

Звідусіль сіті, скрізь ями, звідусіль отруйні жала. Там вовки хижі, а там леви розлючені. Звідси дракони отруйні, а звідти василиски люті. Не бачу, куди повернутись, не знаю, куди податись, до кого голову свою прихилити, кому себе в оборону дати.

Чи не є це, о небо і земле, нова болість і нечуваний жаль, що синів породила і виховала, а вони мене зреклися?»

У цих релегійних контрверсіях, що межують із гротескним реалізмом і підкреслюють культ матеріально-тілесного начала, відчутні відгомони філіппік Івана Вишенського, а мотив голо-сіння нагадує подібні мотиви в острозьких писаннях Герасима Смотрицького. Кінцева молитва, якою завершується «Тренос», комбінує ті ж біблійні мотиви, що й молитва Клірика Острозького. З подальших розділів сильне враження справляє подана (в III розділі) критика «костянтинowego дару»: папської легенди, що обґрунтовувала політичні претензії кн. Василя-Костянтина Острозького до папи Сильвестра. Далі, у IV розділі, привертає увагу підбірка цитат з латинських поетів і богословів, які осуджують і оплакують моральний занепад Рима і папства. Автор наводить їх в оригіналах і в польських перекладах, латинські вірші – у добрих польських віршах. Відкриває їх уривок із віршів Франческо Петрарки:

Rzymie, źródło nieszczęścia, domie gniewu pełny,
Szkolo błędów, herezyj kościele odmienny.
Rzymem byłeś, a teraz jesteś Babilonem:
Skąd tak wiele kłopotów płynie, w każdą stronę.
O matko zrad, o dobrych okrutne więzienie,
A złych tarczo, i wdzięczne nader opatrzenie.

Zywych piekło, dziw będzie wielki niesłychany,
 Jeśli cię w swym nie zetrze gniewie, Pan nad pany
 W ubóstwieś fundowane, w pokorze, w czystości,
 Teraz wszystko to tłumisz rogiem swej hardości.

У перекладі:

Риме, джерело нещастя, доме, гніву повний,
 Школо помилок, костеле в ересі мінливий.
 Колись був Римом, а тепер ти є Вавилоном:
 Звідки клопоти од тебе ідуть з поклоном.
 Ти матір зради, для добрих закована воля,
 А для злих — щит і завбачно вготована доля.
 Живим пекло, диву великому забракне слів,
 Якщо не зітре тебе Господа Бога гнів,
 Те, що постало в покорі й чистоті нині,
 Ти все руйнуєш рогом своєї гордині.

У шести трактатах «Треноса» проаналізовано спірні між католиками і православними пункти: походження св. Духа (найбільший розміром), пісний чи не пісний хліб, чистилище, папська влада над церквою, «одкинення чаші», молитва до святих. Вістря полеміки звернене цього разу проти курсу Белларміна, а за джерело аргументів між іншим широко служить книга Любберта. І завершує книгу «катехизм», вложений в уста Матері Церкви.

Мелетій Смотрицький звертається до різних прошарків сучасного йому суспільства – князів і вибраних, до простого люду і священників, висуваючи до них відповідні вимоги. Князів він закликає дотримуватися християнських норм суспільного співжиття і не вдаватися до засобів примусу та необґрунтованого осуду («Ви, княжата і вельможі, Божим судом ввірених вам підданих судіть, остерегаючись того, щоб тим самим судом самі осуджені не були»). До священнослужителів він звертається, щоб вони чесно виконували своє призначення: «Ви ж бо сліпим – око, кульгавим – нога, рука поводиря тим, які потребують. Ви ж бо сторожа при дверях і ключники Царства Небесного. Вашим рукам зв'язувати і розв'язувати силу довірено. Ви ж бо іереї найвищого Бога, себе

й інших освячувати призначені. Отож, ретельно стежте, зоб, недбальства сліпотою і сном лінивства опановані, й самих себе, і ввірених вам, у бездонну прірву ввергнувши, вічним пекельного болота смородом не опоганили, бо всіх їх невинна кров із рук ваших буде проливатися.»

Предметом особливого осміяння полеміста стають священники, які мали бути б «сіллю землі й світлом для світу». Їх афекти, такі, як жадібність, скупість, нездорові прагнення заважають їм знайти вихід із складних ситуацій і породжують непередбачувані наслідки: «О церковні світочі! О стовпи дому Божого! О пастирі овець Христових! О вчителі і наставники молодшої вашої братії! Як же ви погладшали й розтовстіли і забули Бога, Спасителя вашого? Біда вам, пастирі, які розполохали й розігнали отару овець моїх і недбальства хворобою їх заразили! Бо суворішого суду і більшої кари зазнаєте. Бо як сіль вивітриться, чим будуть солити, ні на що вже не годиться, хіба що на те, щоб її геть викинути на потоптання людям. Ти вивітрилася Соле, потемніла світлість, згасли тобі світочі, здичавіли тобі вчителі, осліпили тобі проводирі і в провалля недбальства впали, куди і ввірених вам ягняток тягнете».

Автор «Треносу» не обмежується простою критикою суспільних порядків. Будучи гуманістом, він своєрідно інтерпретує давній принцип «пізнай себе». Мелетій Смотрицький має під ним на увазі не особистісне самопізнання, а народне («Чи ти ж бо оком для тих еси, що в непізнанні євангельської світлості сліпнуть?»). Для самопізнання ж необхідні науки, філософія, тому мислитель від імені Матері-Церкви просить свій народ: «Візьмися за науку охочіше, аніж за срібло. Шануй мудрість, а не золото. Знання волі Божої відшукуй, а не перли й каміння дорогоуцінне, бо всі ті речі мудрість переважить, і немаєна світі нічого, що з нею зрівнялося б».

У подальших розділах «Треносу» Мелетій Смотрицький у теологічному й полемічному аспектах обґрунтовно розглядає усі відомі найгостріші пункти релігійних незгод між східною й західною християнськими церквами (про першість папи, filioque, чистилище та ін.). В останньому, десятому розділі своєї книги він уміщує короткий православний катехізис.

Книга беззаперечно свідчила про велику культуру й ерудицію Мелетія Смотрицького. Він посилається на твори 142 найавторитетніших авторів, цитуючи їх в оригіналі. Тут поряд з писаннями «отців церкви» знаходимо посилання на твори багатьох античних та середньовічних письменників, філософів та істориків. Особливо охоче звертається він до літературної спадщини діячів європейського Відродження. В «Треносі» згадується Савонарола, Депер'є, Мюнстер, Еразм Роттердамський, якого Мелетій Смотрицький величає «великим філософом».

«Тренос» – шедевр українського раннього бароко, він дуже вразив сучасників. Уніати писали, що в «Треносі» кожне слово – жорстока рана, кожна думка – смертельна отрута, і слова та думки ці особливо небезпечні, тому що автор добре володів засадами риторики, вдало підібрав матеріал для висловлювання (*inventio*), майстерно його оформив у композиційному плані (*dispositio*), талановито втілив зміст у стилістично адекватних образах (*elokutio*), оздобив їх «зграбністю викладу, як солодкою приманкою». «Тренос» зазнав гонінь. Королівські грамоти 1610 р. наказували під загрозою штрафу в п'ять тисяч злотих «не продавати й не купувати» цю «злаязичну» книжку, а розповсюджені вже примірники вилучити із вжитку і спалити. Коректора цієї книжки Логвина (Леонтія) Карповича було ув'язнено. У душі цих урядових заходів розгорнули полемічний наступ проти «Треносу» єзуїти Петро Скарга та Йоахим (Ілля) Мороховський. Петро Скарга легко відгадав авторство Мелетія Смотрицького, відзначив ідейний і стилістичний збіг цього трактату з його раннім твором «Антиграфи». Та що головне, він побачив у ньому не представника грецької віри, а виразника ідей бунтівних «наливайківців», із чим пов'язав можливість широкого впливу ідей «Треносу» на православне населення всієї Русі, зокрема і Московської.

На переконання Петра Скарги, Московська держава, і так воюючи до католицького світу, після знайомства з твором Мелетія Смотрицького, не лишене піде на об'єднання церков, а досягне ще більшої впертості, боючись порушити своє грецьке богослужіння. Але «Тренос» поширювався по всій країні, його з захопленням сприймали православні як гостру ідеологічну зброю у боротьбі за національне самоутвердження.

Нарешті найгеніальніший твір Мелетія Смотрицького приходить до українського читача. Приходить у важку пору глобалізаційних процесів, коли людина опиняється перед загрозою соціальних, економічних, екологічних, демографічних катаклізмів. Йй, щоб вижити, слід встановити гармонію між собою і світом, визнати самоцінність свого «я» і «я» народу, усвідомити національну ідентичність (врятуватися «від роздвоєння», як каже проф. Ростислав Радишевський). «Тренос» Мелетія Смотрицького якраз і підказує механізми суспільної поведінки, орієнтації у системі цінностей. Пізнати самого себе можна через багатство народного духу і його образів, які вміщені всередині цього духу. «Тренос» і є мірилом порівняння себе із культурним оточенням.

Олександр Астаф'єв,